

Dan Diner, **Mühürlenmiş Zaman, İslam Dünyasındaki Durgunluk Üzerine**, Çeviri: Sabir Yücesoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, 214 sayfa, 20 TL.

Kâzım UZUN*

Doğu'nun bir ruhu olduğuna inanlar acaba yanılıyorlar mı? Bu ne demek? Biraz romantik bir havası olsa da, evet, Doğu'nun bambaşka bir ruhu var. Eğer olmadığını iddia eden varsa bunu kanıtlamalıdır, şayet kanıtlanamıyorsa o zaman yok da denilemez. Ama bir gurup vakti, örneğin Kudüs'ün taş döşeli ara sokaklarında yalın ayak gezdiğini ve batan güneşin kızılılığında serin sıcak rüzgârın yüzünü okşadığını düşünmemiş, hayal etmemişse kişi, o zaman buna inanması zor bir ihtimal ki, düşünmemişse inanması da lüzumlu değildir zaten. Braudel *Akdeniz'i ihtirasla sevdim* derken kesinlikle Akdeniz'in bir ruhu olduğuna inanmıştı, yoksa kendisinin de ifade ettiği gibi *bütün bir ömrü ona vakfedenin* başka bir açıklaması olamazdı. Sevileni önce anlamak, sonra açıklamak ister kişi. Bunun için bazen bir ömür gerekir, işin faturasıdır bu da. Faturanın kabarıklığı şimdiden belli, ama Doğu'nun kutlu ruhunu, belki açıklayamayacak olsak da, en azından anlamak için bu faturayı ödemeye talip olanlar arasına girdik, daha doğru bir ifadeyle en azından girmeye çalışıyoruz.

Doğru cevaplar bulmanın ön koşulu ya da koşulları nelerdir? Sorun doğru kavranmadan evvel ortaya konulan bütün çözüm girişimleri kaçınılmaz olarak yanlış sonuçlar verecektir. Peki, neticede ne olur? Pek çok netice olabileceği gibi, en çok bilineni, var olan sorunun artık daha da derinleşmiş olduğudur. Yanlış tedavinin iyileşme değil yeni rahatsızlıklarla sonuçlanması gibi. Kötü neticelerin sonucu dış etkenlere bağlanamayacak bir hal aldığına, son çare, suçu/hatayı/yanlışını kendinde aramaktır. Peki, bu çaba doğru sonuca ulaşmayı sağlar ya da arzu edilen neticeyi doğurur mu? Öz iyi biliniyor ya da *kendine dair* farkındalık tam ise kuvvetle muhtemel doğru neticeye yaklaşılmıştır. Fakat *kendi* iyi tanınmıyor ya da bilinmiyorsa, yeniden yanlış sonuca varmak kaçınılmazdır. Zira sorunun kaynağı iyi bilinmiyor, dolayısıyla da doğru cevaba

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi.

ulaştıracak doğru soru sorulamıyordur. Problemi doğru bir şekilde tespit edemedikçe harcanan tüm çaba, iyi niyetli olsa bile, kötü neticeli de olacaktır. Kulak ağrırken, sırf ilaç olması hasebiyle mide ilacı alınırsa yeni bir sorun çıkabilir ortaya: bir mide sorunu.

Doğru cevabı bulmanın yolu, şüphesiz doğru soruyu sormaktan geçer. Peki, Doğu ya da Doğulular, yaklaşık üç yüzyıl, belki de daha da uzunca bir süredir doğru soruyu bulamadılar mı acaba? Doğu'nun sorunu, kimilerine göre kendisi yerinde sayarken başkalarının ilerlemesi iken, kimilerine göre bizatihi kendisiyle ilgili olan bir sorundur. Yetiştirilmesi ve mümkünse geçilmesi gereken bir rakip olarak Batı, modernleşmenin kendisiyle eşdeğerdir ya da en azından o şekilde algılanmaktadır. Batı örnek alabileceği kimse olmadan kendi dinamiklerine (bu dinamiklerin ne kadar etik olup olmadığı başka bir tartışma konusudur) dayanarak kendi modernleşmesini gerçekleştirmiştir. Bu modernleşme her ne kadar sancılı ve uzun bir sürecin ardından gerçekleşmişse de, neticede gerçekleşmiştir. Bu yönüyle modernlik için taklit edilecek bir örneğin olmayışı Batı için yararlı olmuştur. Bir örneğin olmayışı, değindiğimiz üzere belki süreci uzatmış olabilir, lakin netice itibarıyla kendi itici gücünü kendi içerisinden çıkarmış, bu yönüyle aynı zamanda yararlı da olmuştur. Benzer bir husus Japon modernleşmesi için de kısmen geçerlidir. Zira “modernleşme ve gelişmenin öncüsü”nden bağımsız olarak Japonya'nın başardığı bu – daha çok teknoloji ağırlıklı – gelişmenin nasıl gerçekleştiği, hâlâ araştırma konusudur. Bu çok spesifik bir örnek olmakla birlikte, gelişmenin Batı'ya muhtaç olmadığını da bir işareti olarak görülebilir/görülmalıdır. Gerek Batı'nın çok daha önce yaptığı, gerekse yakın tarihte diğer birkaç ülkenin başardığı şekliyle modernleşmenin, bireysel olarak toplumların ya da en azından ortak paydada birleşen, ortak değerlere sahip toplumların kendi iç dinamiklerini harekete geçirerek gerçekleştirmeleri gereken bir şey olduğu açıktır. Yoksa üç yüzyıl boyunca *Hata Neredeydi (What Went Wrong¹)* diye sormak, daha da kötüsü sormaya devam etmek işten bile değil, zira yakinen biliyoruz.

Bazı şeyleri, evvelce onu yapanları örnek alarak yapmak şüphesiz daha kolaydır. Lakin bu şey tüm toplumu etkileyecek ya da toplumun yapısını değiştirecek ölçüde geniş kapsamlı bir şeyse, yani söz konusu olan her yönüyle toplum ise, bir noktadan sonra model olarak alınandan vazgeçilip bu toplumun kendi bünyesi için en uygun olan yöntem belirlenmelidir. Kalp nakli bekleyen bir hastaya kalp nakli yapılabilir, ancak doku uyumsuzluğu varsa hasta

¹ Bernard Lewis'in aynı isimdeki kitabına (Oxford University Press, 2001) atfen.

kurtarılmaktan ziyade öldürülmüş demektir. Modernleşemeyen Doğu toplumları bu basit örneğe benzetilebilir. Bir çaba var ortada, bir şeylerin eksik ve yanlış gittiğini herkes fark ve kabul ediyor, ancak kısıtlı ölçüde harcanan çaba bir türlü netice veremiyor. Neden? Zira gelişme için model olarak alınan örneğin toplumsal yapısı, kültürel değerleri ve daha pek çok özelliği göz ardı edilerek bir benzeme çabası içine giriliyor. Hal böyle olunca da *doku uyumsuzluğu* bütün bu iyi niyetli çabaları neticesiz bırakıyor. Yalnızca alınması gereken alınsa ve geri kalan kısım, talep eden toplum tarafından kendi bünyesine uygun olarak geliştirilse, yani kendi değerlerine kendi bünyesine zarar vermeyecek bir yol benimsense belki de netice çok daha farklı olacaktır. Meselenin bu kadar basit ve tek yönlü olmadığını tabii ki farkındayız lakin ilerleme ya da modernleşme uğruna kendi değerleri ve yapılarından vazgeçmek hangi topluma ne kazandırabilir, var olan asli değer kaybolurken kazanılan değer, şayet o da kazanılabilirse, ne kadar değerli olabilir?

Bu konuyla ilgili merak ve hayretimiz uzun zamandır devam ettiği için konuyla ilgili araştırmalar dikkatimizi çekmekteydi. Bu araştırmalar kapsamında yer alan yeni bir yayının incelenmesinin konuya ilgisi olanlar için yararlı olacağını düşündük ve bu sebeple Dan Diner'in kaleme aldığı "Mühürleşmiş Zaman, İslam Dünyasındaki Durgunluk Üzerine" isimli eseri incelemeye karar verdik. Eser 2005 yılında Almanca olarak yayınlanmış ve 2011 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Konuyla ilgili ciddi bir önemi haiz bu eseri Türkçeye kazandıran çevirmenin emeği ise şüphesiz takdir edilmeye layıktır. Aşağıda ayrıntılı olarak ele aldığımız üzere eser altı ana bölüm ve çeşitli alt bölümler halinde vücuda getirilmiştir.

Eserin I. bölümü "Bilgi ve Gelişim, Arap Ulusunun Durumu Üzerine" isimli ana başlığı taşımaktadır. Burada yazar, konuya 2002 yılında *Time* dergisi tarafından yılın kitabı olarak seçilen *Arab Human Development Report*'u inceleyerek başlamıştır. Bu raporun uyandırdığı etki ve neler sunduğu yazarın cümlelerinden takip edilebiliyor. Okuyucu, özelde Arap dünyasının genelde ise "Doğu"nun neden geri kaldığına dair çıkarımlar yapılan bu rapordan ilginç sonuçlar çıkarabiliyor. Ayrıca yazarın, Arap dünyasının mevcut toplumsal gerçekliklerine dair önemli tespitleri de burada görülebiliyor. Şu bir gerçek ki, günümüz Doğu toplumları Batı karşısında geri kalmışlık ve dolayısıyla bunun getirisi olan bir ezilmişlik psikolojisine sahip. Bu durum, bir Doğu ülkesi olan bizim ülkemizde de çok farklı değil. Söz konusu durumun kalıtsal bir rahatsızlık olduğunu en yakın örnek olarak kendi ülkemizdeki yeni nesiller üzerinde

görmemiz mümkün. Batı karşısında daha da vahim bir duruma sahip olan Arap dünyasında ise durumun daha iyi olabileceğine dair hiçbir işaret yok. Yazarın da vakit vakit değindiği üzere söz konusu psikolojinin değişime ve gelişime hazır ve açık olma eğilimlerini tümüyle felce uğrattığı kabul edilmek zorunda kalınan bir gerçek olarak karşımızda duruyor.

Arap dünyasının, dış etkenleri – ki, bunların en birincisi Osmanlı hâkimiyeti olarak gösterilir – geri kalmışlık sebebi olarak öne çıkarmasının seküler bilinçteki ciddi eksikliğe işaret ettiğine değinen yazar, devamında, böyle bir bilincin “karmaşık toplumsal görüngüleri sosyal bilimler yoluyla aydınlatma çabasının yerini alması” gibi farklı bir olumsuzluğu daha doğurduğuna işaret etmektedir. Yazarın da değindiği üzere dini – İslam, Hıristiyanlık veya başka bir din fark etmez – geri kalmışlığın günah keçisi olarak göstermek tatmin edici bir cevap olmadığı gibi doğru cevabın bulunması önünde de bir engel teşkil etmektedir. Asıl meselenin sekülerleşme noktasındaki başarısızlık olduğu açıktır. Lakin sekülerleşmek, anlama noktasında problemler yaşayanların öne sürdüğü üzere dini dünyadan ihraç etmek değil “insanın karşısına yabancı ve anlaşılmamış olarak dikilen yaşam dünyalarının bilişsel ve entelektüel yoldan kavranması demektir”. Yazarın bu bölümde ele aldığı bir diğer mesele eğitim ve dil meselesidir. Arap ülkelerindeki eğitimin niteliksiz ve sadece okuma yazma öğretmekten ibaret olduğuna değinen yazar Arap dilinin ise, günümüz dünyasının özellikle sürekli ilerleyen teknoloji ve bilimi dolayısıyla, bir reformasyona ihtiyacı olduğu kanaatinde. Bizler eğitim konusuyla ilgili benzer bir uyarıya, “eğitim sistemimiz yalnızca okuma yazma bilen cahiller yetiştiriyor” diye aynı konuya işaret eden merhum Erol Güngör aracılığıyla aşınayız.

Bu bölümün sonlarına doğru yazar Arap dünyasının sivilleşemeyen yönetimi, bunun bir getirisi olarak tek elde toplanan sermaye ve dolayısıyla ortaya çıkan bağımlı bir toplum konularını ele almıştır. Bu bağlamda bireysel özgürlükler, iyi idare ve ekonomi Arap toplumunda eksik olan fakat gelişmenin olmazsa olmaz öncülleri olarak karşımıza çıkıyor. İyi idareden kasıt ise Doğu’nun muzdarip olduğu, iktidar sahibinin gücü ve kaynakları kendi istekleri doğrultusunda değil “idare edilenlerin katılımları da dâhil olmak üzere kaynakların ve işlemlerin rasyonel şekilde idare edilmesine duyulacak güven” yani istikrarı sağlayan ve güven veren bir yönetim politikası demektir. Ayrıca “sermayenin, siyasi anlamda sorunlu kabul edilen toplumlardan uzak duracağı” gerçeğini de göz önüne alırsak, sermayenin yalnızca tek elde toplanmaya devam

edeceği bunun ise hiçbir zaman bireyselleşmeye ya da özel girişimlere imkân tanımayacağı gerçeği döngüsel bir problem olarak varlığını sürdürmeye devam edecektir. Çok ilginç bir nokta ise, çok paranın bir toplum için sebep olabileceği sorunlardır. Rantiye devletler olmaları sayesinde astronomik rakamlar kazanan Arap ülkelerinin alım gücü yüksek olduğu ve herhangi bir zahmete katlanmadan istediği her şey ve imkâna ulaşabildikleri için mevcut üretmeme ya da üretme noktasında bir ihtiyaç duymamaları Arap toplumunu yalnızca bir tüketim toplumu olmaya sevk etmiştir. Arapların bu sevk karşılığını fazlasıyla verdiği ise sanırım aşikârdır. Söz konusu durumun en basit sonucu, doğal olarak, dışarıya bağımlılık ve bunun her geçen gün daha da artmasıdır.

“Jeopolitik Durum ve İnanç Dünyası” ismini taşıyan ikinci bölümde yazar, birinci dünya savaşı sonrasında İslam dünyasının durumuna kısaca değindikten sonra ikinci dünya savaşı sonrası yani soğuk savaş döneminde Müslüman ülkelerin durumunu geniş bir yelpazeden incelemiştir. Bu inceleme esnasında yazar özellikle Sovyet Birliğinin İslam ülkeleri ile olan ilişki ve üzerlerindeki etkilerini incelemeye çalışmıştır. Daha sonra Hindistan’ın İslam dünyası içindeki yeri ve hemen ardından, 1947 yılında kurulan Pakistan’ın İslam dünyası içerisinde ifade ettiği farklı manaya değinen yazar, İslam dünyasının tamamını etkilemesi sebebiyle Türkiye ve Hilafetin kaldırılmaları meselesini ele almıştır.

Aynı bölümde yazar, İslam ve Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi konusunu ele almıştır. Daha sonra ise Mısır’daki Müslüman Kardeşler hareketini ele aldığını gördüğümüz yazar bu hareketi İslam dünyası içinde bir dönüşüm olarak görmektedir. Zira yazara göre bu hareketle birlikte İslam artık siyasi bir boyut kazanmıştır. Akabinde ise Mevdudî ve Seyyid Kutub’un İslam dünyasının geri kalmışlığı ve bu yöndeki fikir ve faaliyetlerine değinen yazarın satırlarından Mevdudî’nin Kutub’a göre daha radikal bir çizgide olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı bölümde Mevdudî ve Kutub’un öne çıktığı bu İslami yenileşme hareketi kapsamında birkaç farklı isme daha bu bölümde değinilmiştir.

Eserin üçüncü bölümü “Yazı ve Dil” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yazar daha önce kısaca değindiği, Arapçanın yüksek Arapça ve halkın konuştuğu Arapça olarak önemli farklar içermesinin ortaya çıkardığı zorlukları daha detaylı olarak ele almıştır. Yazarın satırlarından bu durumun pek çok farklı sonuçlar ortaya çıkarmakla birlikte temelde gelişme önündeki ciddi problemlerden biri olarak görüldüğünü anlıyoruz. Ayrıca özelde Arap genelde

İslam toplumlarında sözlü gelenek yazıya oranla çok daha gelişmiş olduğu ve “işitilmiş olanın aktarımı kopyalanmış olana tercih edildiği” için İslam toplumunda sözlü gelenek hep daha ön planda olmuştur. Yazara göre bunun temelinde yatan sebep ise İslam’ın mutlak monoteizmidir. Bu düşünceye kısmen katılmakla birlikte ilk emri “oku” olan bir dinin mensuplarının, yazıya özellikle kutsal sebepler dolayısıyla uzak kalmaları farklı bir ilginçlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra Yazının yaygınlaşması bağlamında, matbaanın Avrupa’da kullanılmaya başlaması ve bunun getirilerini inceleyen yazar, ardından, matbaanın neden İslam dünyasına ancak üç yüz yıl sonra geçtiğini ve bu geçiş sonunda Avrupa’daki ile aynı neticeleri doğurmadığını incelemiştir. Bu satırlarda, matbaanın Avrupa’da bireysel olarak bilgi edinme fırsatı sunduğu ancak sözlü geleneğin kültürel bir değer olarak geliştiği İslam toplumlarında aynı fırsattan yararlanılmadığını okuyoruz. Sözlü geleneğe çok fazla önem bundan da öte bir kutsallık atfedilmesi bu noktada karşımızda duran sorun olarak görülüyor. Zira yazılı olanın sözlü olana göre daha sahih olarak kalacağı açıktır ancak burada da sözlü olanın yazılı olana göre daha yüce ve kutsal sayılması engeli karşımıza çıkıyor. Ancak sözlü olanın her ne kadar referanslarıyla aktarılmasına önem verilse de doğal olarak bir süre sonra sahihliğinden şüphe etmemek için bir neden yoktur.

Genel olarak, Arap dilinin yenilenememesini toplumun gelişmesi önünde bir engel olarak gören yazar dilin bu evrilemeyişi ise Arap dilinin zamanından beri kazanmış olduğu kutsal niteliğe bağlamaktadır. Zira dile herhangi bir müdahale aynı zamanda kutsala müdahale anlamına da gelir ki bu da kabul edilemez. Ayrıca, yazarın saydığı sebeplerin yanı sıra Doğu’nun, Batı’ya göre, geleneğe çok daha bağlı bir sosyal yapıya sahip oluşu, toplumun genelini etkileyebilecek bu ve benzeri büyük değişimleri benimseme noktasında zorluklar ortaya çıkarabilmektedir. Yani Doğu toplumlarının bu şekildeki büyük değişiklikleri benimseme noktasında muhafazakâr bir yapıya sahip olmasının matbaanın gelişini ve toplum tarafından kabul edilmesini geciktirdiğini söylemek mümkündür. Anlaşılan o ki, Arap dilinin modernizasyonunun önündeki en büyük engel bahsi geçen kutsiyet meselesidir ve yazar bunu açık bir şekilde ifade etmektedir: “Arap dilini yenileme çabalarının tümünün önünde kutsallığın o dile yerleştirmiş olduğu ihtiyatlılık durmaktadır, dile dokunmak kutsala tecavüz etmek demektir”. Üçüncü bölümün genelinde karşımıza çıkan bu düşüncenin yanı sıra kutsal bir mana yüklenmiş olan dilin yalnızca Arapça

olmadığı aynı zamanda İbranicenin de benzer bir özelliğe sahip olduğunu bu bölümün sonlarında öğreniyoruz.

“Yükseliş ve Çöküş” başlıklı dördüncü bölümde ağırlıklı olarak ekonomi temelli bir incelemenin yapıldığını görüyoruz. Bölümde evvela on beşinci yüzyılda gelişen Avrupa merkantilizmi incelenmiştir. Tamamıyla zenginleşme ve kazanç hırsıyla beslenen ve olabilecek en yüksek kârı elde etmeyi amaçlayan merkantilizm karşısında Osmanlıların dengeli, sadece ihtiyaçları karşılamaya yönelik bir ekonomik sistem takip etmeye çalışmaları doğal olarak bir süre sonra bu hırslı sistem karşısında yenik düşmesine sebep olacaktır. Bu durumun aslında daha çok toplum hayatıyla ilgili olduğunu görüyoruz. Zira merkantilizm sürekli daha fazla kazanmayı amaç edinen bir sistem olarak özel girişimlere fırsat tanıdığı gibi halkı daha çok kazanmayı gerektiren bir sosyal disipline yönlendiriyordu. Ancak Osmanlı’da durumun daha farklı olduğunu görüyoruz. Zira sahip olunun sosyal devlet anlayışı bireylerin zenginleşmesinden çok bir bütün olarak toplumun refahını yükseltmeyi ya da eşit düzeyde tutmayı amaçlıyordu. Diğer yandan “Avrupa kendi üretim merkezlerini yüksek gümrüklerle korumak için elinden geleni yaparken Osmanlı imalatçıları ucuz ve yıkıcı yabancı rekabetten korumak gibi bir amaç güdülmüyordu”. On yedinci yüzyıla gelindiğinde ise artık tamamıyla farklılaşmış olan birbirine zıt iktisadi yapılar ve anlayışlar ise, diyor yazar, sanayileşme döneminde kendini alabildiğine belli edecekti. Bütünüyle farklı anlayışlar üzerine kurulan bu sistemlerin doğurduğu neticeler doğal olarak farklı olacaktı.

Daha sonra Rönesans ve Reform hareketleriyle ciddi bir gelişme sürecine giren Avrupa bunu sağlarken bu dönemde Doğu dünyasına hâkim olan Osmanlı’nın niçin aynı atılımı gösteremediğinin peşine düşen yazarın, cevabı Osmanlı’nın genişleyen hâkimiyet ve dolayısıyla ekonomisinde bulduğunu görüyoruz. Zira 1517 itibarıyla bütün Ortadoğu ve daha sonrasında da balkanlara uzanan fetihler sayesinde karada ve denizde tam bir hakimiyet sağlayan Osmanlıların Asya-Avrupa ekseninde bulunan geçiş yollarındaki tekeli bu dönemde Avrupa’nın ilgilendiği yeni dünyanın nimetlerine ilgisiz kalmasına sebep olmuştur. İlk başlarda, bu şekildeki daha devasa bir gelir kapısı Osmanlıyı yeni gelir kaynakları aramaya sevk etmemiştir. Zira ekonomi zaten oldukça iyi durumdadır. “Böyle bakıldığında dünyanın yabancı bölgelerinde değerli metal, altın ve gümüş arayışları ancak Hıristiyanlar gibi kıtalararası ticaret yollarının kontrolünün nimetlerinden uzak kalanlara mahsustu” yani yeni dünyanın keşfi ve sömürsü bir mecburiyet neticesinde gerçekleşmişti.

Bu bölümün son kısmında ise Osmanlı devletinin yaşadığı duraklama ve çöküşe giden süreç ele alınmış ve bu mesele özellikle ekonomi temelinde incelenmiştir. Osmanlı devletinin gerileme süreci dediğimiz şeyin aslında, on beşinci yüzyıldan itibaren çeşitli gelişmelerin yaşandığı ve bunun neticesinde de sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa'nın bilgi ve teknoloji başta olmak üzere pek çok alanda Osmanlı Devletine nazaran daha güçlü hale gelme durumu olduğu anlaşılıyor. Yani Osmanlı bu, gerileme diye tanımlanan süreçte yerinde sayarken Avrupa daha önce başlattığı çok yönlü çalışmaların meyvelerini toplamaya başlamıştır. Osmanlı devletinin bozulan ya da artık yetersiz kalan ekonomik sistemin çökmesi ve bu sistemin ortaya çıkardığı sorunlar yine bu bölümde takip edilebilmektedir.

“İktidar ve Ekonomik Fayda” isimli beşinci bölüme İbn Haldun ile başlayan yazar, onun meşhur *asabiyesi*yle devam ediyor. Bu esnada İbn Haldun ve Machiavelli'nin egemenlik anlayışlarının dayandığı temellere de kısaca değinen yazar, okuyucunun bir karşılaştırma yapmasına da imkân tanıyor. İbn Haldun'un *asabiyesi* bağlamında Ortadoğu devletlerinin ortaya çıkmasına imkân tanıyan ve fakat daha sonrasında ise kaçınılmaz olarak çözümlü çökme nedenlerini ele alan yazar kısa ancak oldukça anlaşılır bir İbn Haldun tahlili sunmuştur. Devamında ise göçebe ve yerleşikler arasındaki ilişki ve bu ilişkilerin siyasi ve ekonomik neticelerini de çok genel mahiyetleriyle bu bölümde bulma imkânı yakalıyoruz. Bu konu eserin ana teması olan İslam (dolayısıyla) Doğu dünyasının Batı karşısındaki geri kalmışlığıyla ilişkilendirilmiş ve meselenin daha sağlıklı bir şekilde anlaşılması için cevabın “hükümdarlık, ekonomik fayda ve kutsallığın” iç içe geçmiş çetrefil yapısında aranması yönünde çıkarımlarda bulunulmuştur. Burada ayrıca, kabile geleneğinde gelişip İslamî yönetimle yerleşen ve fakat Emeviler ile başlayıp Abbasiler ile değişimi tamamlanan, Arap hâkimiyet anlayışının Abbasiler zamanında “Asya tipi” bir hâkimiyet anlayışına dönüşme süreci yine vurgu yapılan konulardan birisidir.

Devam eden sayfalarda yazarın sosyal hayata ağırlık verdiğini görüyoruz. İslam geleneğinde yaygın olan mimari özelliklerin sosyal hayat ve toplumsal ilişkiler üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu takip etme fırsatı bulduğumuz bu bölümde ayrıca evler, sokaklar, pazar yerleri ve saire dair ilgi çekici bilgiler bulmak da mümkün.

Yine bu bölümde Doğu'da ve Batı'daki zaman algısı ve bunun uygulamadaki yansımalarının çok farklı olduğuna değinen yazar bu algının

hayatı ne şekilde etkilediğini göstermeye çalışıyor. Netice ise, Doğu ve Batı arasındaki bir diğer farka işaret ediyor: zaman algısına bağlı olarak zamanı kullanma ya da kullanabilme. Sosyal hayata dair pek çok farklı misal bulma şansını yakaladığımız bu bölümün sonunda yazar kutsal ve dünyevî olan arasındaki ilişkiyi ve özellikle de kutsalın dünyevî olanı etkileme özelliği üzerinde duruyor. Özellikle İslamın – bu yönüyle kendisine en çok benzeyen Yahudilikten de daha fazla olarak – her yönüyle dünyevî hayata nüfuz ettiğine değinen yazarın satırlarında İslam dininin gerek toplum gerekse bireyin hayatı üzerinde çok ciddi bir etkiye sahip olduğuna vurgu yapılıyor. Bu yönüyle İslam dini, diğer bazı dinlerdeki gibi Tanrıyı yeryüzünden ihraç etmeye imkân tanımayan ya da onu belirli bir zaman dilimine sıkıştırmaya izin vermeyen özelliğiyle ön plana çıkıyor. Dünya hayatını düzenleme, düzene sokma iddiasında olan bir dinin – ya da artık adına her ne denilirse – hayata nüfuz etmeme gibi bir durumda olması şüphesiz daha garip olurdu. Lakin İslamın, tüm hayatı düzenleyici olma ya da hayatın en küçük noktasına kadar nüfuz etme iddiasında olması yazarın satırlarında – açıkça belirtilmemiş olmakla beraber – onun dünyevî olanı olumsuz yönde etkilediği noktasında ima yüklü birer ifade mahiyeti kazanmıştır. Bu bakış açısı, Batı'nın ya da başkalarının yaptığı gibi, belirli bir zaman aralığına sıkıştırılmış ve oradan dışarı çıkmasına izin verilmeyen bir Tanrı ya da din anlayışını haklı kabul eden bir düşünceye sahip olanlar için doğrudur fakat başkaları için değil. Bölümün son kısmında ise İslamın sosyal kontrole önem veren ve bunu sağlamaya yönelik nitelikleri olan bir din olma özelliği üzerinde durulmuştur.

Eserin altıncı ve son bölümü “Tarih ve Yasa” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde daha önce bahsedilen İbn Haldun'a yeniden yer ayrılmıştır. Ancak bu bölümün en ilginç konusu “mühürlenmiş hukuk ve hareket eden tarih” alt başlığına sahip kısımdır. Burada İslam dünyasındaki durgunlukla, en azından hukuki manada, yani zamanın gerisinde kalan bir İslam hukukuyla karşı karşıya kalıyoruz. Kutsalın zaman ve mekânı kapsayıcı özelliği değişen zaman karşısında İslamî hukukun modern zaman için yetersiz kaldığına işaret etmektedir. Zamana göre ayarlanan bir din anlayışı için bu bakış açısı doğrudur ve bu taraftan bakıldığında kesinlikle haklı bir düşüncedir. Fakat hükümleri artık değiştirilemeyeceğine göre, dine göre ayarlanmış modernleşmiş bir zamanın peşinde koşmak da gayet mantıklı hatta ilkine göre daha mantıklı bir düşüncedir – tabii ki dinin önemsendiği ölçüde ya da önemseniyorsa. Ayrıca bölümde İslam ve Yahudilik dinleriyle ilgili çeşitli izahlarda bulunulmuş ve

mühürlenmiş hukuk ve ilerleyen zaman konusu da işlenmiştir. Zaman ilerleyip gelişirken hukukun ona ayak uyduramaması, zamana göre evrilememesi bu çerçevede de karşılaştığımız ana düşüncedir. Bu bahisle birlikte eserin altıncı ve son bölümü tamamlanmıştır.

Sonuç olarak, yüzyıllardır merak edilen ve mantıklı bir açıklama ve ardından da bir çözüm aranan *başkaları ilerleyebilirken İslam dünyası neden geri kaldı* sorusunun peşinde koşan eserin konuyla ilgili ciddi bir emeğin ürünü olduğu açıktır. Şüphesiz, çok çetrefil bir konu olan bu meselenin yalnızca böyle, tek bir eserle tamamen anlaşılması mümkün değildir. Ancak en başta değindiğimiz üzere doğru cevaplar bulmanın birincil ve olmazsa olmaz koşulu evvela doğru sorular sormak yani sorunu doğru tespit etmektir. Eserin üç-dört yüzyıllık bir soruna kesin çözüm getiremeyeceği açıktır ki, zaten yazarının da böyle bir iddiası mevcut değildir. Fakat yüzyıllardır devam eden bu sorunun çözümü için doğru noktalar/sorulara işaret etmesi hasebiyle eser, alanda önemli bir yere ve ufuk açıcı bir niteliğe sahiptir.